

Türkiye’de Halı ve Düz Dokumaların Aldığı Biçime Toplumsal Kuralların ve İşlevin Etkisi

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de ekonomik nedenler, ÷lke genelinde, toplumu var olanla yetinmeye ve içe dönük çözümler aramaya itmişti. O yıllarda günlük yaşamda, geçim kaynaklarına bağılı olarak gelenek, görenek, töre gibi toplumsal kurallar ve işlevleri gereğı el emeğı ile üretilen ürünler, ÷lkemiz insanının günlük yaşamında önemli rol oynadılar.

Bildiride, günümüzde ÷lkemiz genelinde kırsal alanda toplumun kendi gereksinimi için az da olsa, hala el emeğı ile üretilen ürünlerden olan halı, kilim, cicim, sili, sumak gibi dokumaların, işlevlerine koşut olarak biçim almaları ve üretimlerinde toplumsal kuralların rolü tartışılmaya çalışılacaktır. Konuya ilişkin bilgiler değerlendirilirken, teknolojik gelişme ve toplumsal değışmeye göndermeler yapılacak, sözü edilen ürünlerin toplumda bir işlevi olması ve işlevin ürüne kazandırdığı biçimle, toplumsal kuralların üretime etkisi esas alınacaktır.

Türkiye’de geçmişten günümüze üretime ve kullanımına ilişkin bilgi kaynağı ile birlikte, kuşaktan kuşağı aktarılan halı ve kilim, cicim, sili, sumak gibi düz dokumalar, genellikle yerel özellikli, doğal hammaddelerle basit aletler ve tezgahlar kullanılarak bir işlevi yerine getirmek üzere üretilirler. Bu dokumaların biçimlenmesinde önceden yazılıp, çizilen bir program ya da tasarım yoktur. Ancak önceden bilinen, aile içi eğitimle öğrenilen, biçim almış form ve desenler vardır. Bu bilgiler, yörelere göre ayırım gösterse de halı ve düz dokumaları üretenin belleğinde vardır. Bu nedenle yöresel ayrımlar gösteren halı ve düz dokumalar, kuşaklar boyu genel özelliklerini koruyarak tekrar tekrar üretilmişlerdir. Geleneksel olarak günlük kullanıma yönelik üretilen bu dokumaların çeşitlenmesinde, bölgesel farklılıklar gösteren ev döşeme ve günlük kullanım eşyaları olmalarının rolü yadsınamaz. Türklerin yaşamında, göçebelikten yerleşik düzene hep bir işlevi yerine getirmek üzere üretilen halı ve düz dokumaların, bu işleve göre biçim aldıkları da bir gerçektir.

Ayrıca halı ve düz dokumaların nerede, ne için, ne zaman, kim ya da kimlerce nasıl üretildiğı önem taşır. Bu anlamda bakıldığında, ticari amaç dışında üretilen halı ve düz dokumalar, genellikle kırsal alanda, çeyizlik eşya ya da günlük kullanıma yönelik sergi ve duvara asmak için veya yastık, çuval, heybe vb. olarak, nişanlı kız veya kadınlarca, el emeğı ile geleneksel bilgi ve görgüye dayalı olarak üretildiğı görülür. Dolayısı ile halı ve düz dokumalar tarihsel gelişimi içinde konutlarda, yaşam içinde çeşitli işlevleri ile ele alınabilir. Tarihsel anlamda bugün olduğu gibi geleneksel dokumalara ilişkin sistemli çalışmalarla veri

toplanmış olmasa da, Türklerin toplumsal yaşamı hakkındaki verilerde olduğu gibi, bir bölüm bilgilerin günümüze ulaşması, değerlendirmeye olanak vermektedir.

Türkiye’de, toplumun kendi gereksinmesi için yöresel olarak üretilen geleneksel dokumalara, yaşam biçimi, mekan işlev ve gelenek, görenek, örf gibi toplumsal kurallar açılarından bakıldığında şu varsayımlardan yola çıkılabilir:

Bugünkü Türkiye coğrafyasında, geçmişten günümüze Türklerce yaklaşık 1000 yıllık süredir, kullanıma yönelik el dokuması halı ve düz dokumaların üretimi sürekliliğini korumuştur. Kültür tarihimiz açısından önemli olan bu dokumalar aracılığı ile belirtilen tarihsel süreçte, dokumaya ilişkin üretim teknolojisi kuşaklar boyu aktararak günümüze ulaşabilmiştir. Aynı zamanda bu dokumalar, yöresel hammadde kullanılarak ve yöresel anlamda zenginleşerek dokunmuş, bu özellikleriyle sonraki kuşaklara kaynak oluşturmuştur.

Günlük yaşamda bir çok ihtiyaca cevap veren kültürün maddi ürünlerinden bir çoğunda olduğu gibi halı ve düz dokumalar da tarihi geçmişte uzun dönemde oluşmuş deneyim ve birikimleri yansıtır. Söz konusu ürünlere yansımış bu birikim ve deneyimler, kültürde sürekliliği sağlayan tarihsel değerlerdir. Bu nedenle geçmiş birikimi günümüze taşıyan bu ürünler, toplumun kültür tarihi açısından önemli belge özelliği taşırlar.

Türkiye genelinde, sanayi ve kentleşme sürecinin itici gücü olan teknolojinin, kırsal alanlara kadar girmesi ve son elli yıla yakın bir dönemde, bölgelerin özelliklerine göre, sosyo-kültürel değişmelere yol açması, yerel-kültürel direnmelere karşın, biçim ve içerikte önemli farklılıklara neden olmuştur. Kent yaşam biçimi, ülke genelinde kırsal alanlarda, kültürün diğer maddi ürünlerinde olduğu gibi halı ve düz dokumalarda da etkisini göstermiş, buzdolabı, televizyon, otomobil, çağdaş oturma elemanları, çeşitli elektrikli mutfak araçları, makine üretimi halı ve kilimler gibi birçok gündelik eşyanın kullanımı yaygınlaşmış, eskiden kullanılan bazı kullanım eşyaları da kullanımdan kalkmıştır. Bunun yanında, kırsal bölgelerde ihtiyaç için üretilen gündelik eşyaların üretimi ve kullanımı hızlı bir değişme göstermiş, geleneksel ev döşeme anlayışı değişmiş, günlük yaşamda kullanılan birçok geleneksel dokuma örnekleri işlevleri dışında kullanılmaya başlanmıştır. Sözgelimi, yakın zamana dek genelde ülkemiz kırsal alanında, aile içi eğitimle gerçekleşen, kız çeyizinde, geleneksel ev döşemesinde yer alan ve günlük kullanım için üretilen pek çok halı ve düz dokuma eşya yerini teknolojik üretimlere bırakmıştır.

Halkın içinde var olan duyguların, beğenilerin yansımaları olan ürünler arasında yer alan halı ve düz dokumaların yaratıcısı olan halk, bu ürünleri üretirken kendisine göre doğruyu, güzeli arar ve gerçeği ortaya koyar. Çünkü, ürettiğini kullanacaktır. Sözü edilen doğru, güzel ve gerçekleşen ürünler, günlük gereksinmeler için üretilirler ve ürüne, toplumun

bireylerinin doğa ile ilişkilerindeki duyguları, kişisel katkıları, toplumun beğeni süzgecinden geçerek yansır. Doğal malzemelerle üretilen günlük kullanım eşyalarından olan bu ürünler, anadan, haladan, teyzeden yani aile içi ortamda görerek, uygulayarak üretilir. Bu üretimde her şey bellekten belleğe aktarılarak öğrenilip, kuşaktan kuşağa geçirilir. Böylece tarihsel gelişimi içinde oluşup biçim almış form ve desenler tekrar tekrar üretilirler. Ürünler, üretim aşamasında çeşitli geleneklerle beslenerek öğrenilir ve üretilir.

Günlük kullanım eşyalarına, form-işlev ilişkisi bağlamında bakıldığında, zaman zaman işlevin formu belirlediği dikkati çeker. Sözelimi, ev döşemesinde kullanılan sergi, duvar, divan halıları ve halı yastıklarda olduğu gibi. Bu ürünlerin işlev ile o hale gelmesi, o şekli alması, kullanılır olması, toplumda yıllar öncesinden, işlevsel özelliklerin belirlediği forma uygun üretilmeleri, geleneksel bir boyutu ortaya çıkartır. Sözelimi, Celal Esat Arseven ve Kenan Özbek, cumhuriyetin ilk yıllarında ev döşemesinde kullanılan halıları işlevlerine göre şöyle adlandırır;

Arseven'e göre, "Halılar, büyüklüklerine ve kullanılacakları yere göre nevilere ayrılır. Döşek halısı, yer halısı, minder halısı, duvar halısı, namaz halısı (seccade). Bir odayı döşemek için kullanılan halı takımları ekseriya dört parçadan ibaret olur ki bunlardan odanın ortasına konulana orta halısı veya meyane, iki yanlara konulan uzun halılara kenar halısı veya kenare ve pencereler önünde sedirin bulunduğu tarafa konulana da baş halı veya serendaz denir. Bunların dördüne deste tabir olunur." (*Sanat Ansiklopedisi, 2.cilt, İstanbul 1947, s.673.-676.*)

Özbek'e göre "Bir evin teşkilatına göre muhtelif eşyalarla, zamanın ihtiyacına uygun olarak, oturulabilecek halde tanzimine döşenmiş denilir. Kullanılacağı yerlere göre yapılan bu eşyalar ayrı ayrı isimler alır. Devir ve millet zevklerine göre de bir üslup taşır... Bir evin tefrişini temin eden halılar, taban, sedir, yastık, yol, minder ve parçalardan ibarettir. Bunların tümüne veya bir oda için kullanılanlarına takım adı verilir... Türk evlerinin inşa ve dahili teşkilatlarına göre kullanılan halıları tefriş halıları adı altında sınıflandırmaya çalışmaktayız... Taban halıları, yere serilen halıların umumuna taban halıları denir. Ayak halıları, biri saf nail adı verdiğimiz kısma (ayakkabılık) diğeri de saf nail den odaya girilince kapı önüne serilir. Cihannüma halıları, evlerin cihannüma adı verilen yazlık kısmına serilen bir tür taban halısı diyebiliriz. Sedir halıları, odanın oturmaya mahsus ve zeminden 20-30 cm. yüksekliğinde ve 50-70 cm. eninde yapılan yerlerine kerevit ya da sedir denir. Bu sedirin üzerine serilen halılara sedir halısı denir..."(*Anadolu Tefriş Halıları. Ankara 1949. s.5.-8*)

Arseven ve Özbek'in deste ve takım olarak tanımladığı halı grubuna benzer halı örneklerine Aksaray'ın merkez ilçesine bağlı Yenikent Kasabası ve Muş'un Nadaslık köyünde de rastlıyoruz. Yenikent' de Bir konuk odasında, iki parça sergi halısı , halı

namazlağalar, (duvara asılan halılar) onbir adet halı yastık ve pars halısı (divan halısı) yer alırken, Nadaslık köyünde de benzer bir döşeme biçimi görülür. (*çizim:1, Fotoğraf:1-2-3*)

Bir başka örnek de, ülkemizin Batı Anadolu kesiminde, özellikle İzmir ve çevresinde yaygın olarak kullanılan 19.y.y.'dan itibaren ticari olarak üretilen karyola halıdır. Genelde 70 cm. x 130 cm. boyutlarında dokunan bu halılar karyolanın yan kısımlarında yere sermek üzere üretilirler.

Türklerin yaşamında göçebe çadırından günümüz insanının evinde ana döşeme aracı olarak kullanılan halı, Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinden sonra, ibadet için kullanılan halı seccade olarak da üretilmeye başlanmıştır. İslam geleneğinde ibadet işleminin yerine getirilmesinde “temiz yer” için değişik malzemelerden yapılan namaz seccadelerinin, bu işleve yönelik değişik türleri halı olarak da dokunmuştur. Sözelimi; bir kişinin namaz kılabilceği namazlıklar (namaz seccadeleri) yanında, camide toplu kılınan namazlarda saf olmayı kolaylaştıran “saf seccade” ler de dokunmuştur. (*Fotoğraf:4*)

Yine, ülkemizin değişik yörelerinde günlük kullanıma yönelik dokunmuş değişik halı ve düz dokuma örnekleri vardır. Sözelimi, ala çuvallar, esvap çuvalları, un çuvalları, heybeler, gibi. (*Fotoğraf:5-6-7*)

Halı ve düz dokumalara geleneksel boyutu ile bakıldığında, bu eşyaların üretiminden kullanımına bir dizi gelenek, görenek, örf, töre etkin olur. Söz konusu özellikler gözardı edildiğinde, günlük kullanım eşyalarının açıklanmaları olanaksızlaşır. Sözelimi, bir deve çuvalını evinizin bir köşesine dekor amaçlı serersiniz, buna harika el sanatı anlamını da yüklersiniz ama, bu çuvalın yük taşıma aracı olması gibi, toplumda statü belirleyen özelliklerinden ve üretim nedenlerinden koparmış olursunuz. Burada söylenmek istenen, sözü edilen çuvalın, halk arasında bir anlamı olduğunu, aile içi eğitimle görerek öğrenip üretildiğini, yıllar içinde kazandığı form ve desen özelliklerinin gözardı edilerek değerlendirilemeyeceğidir. (*Fotoğraf 8*)

Türkiye’de halı ve kilim, cicim,sili, sumak gibi düz dokumaların incelenmesinde iki ana kaynak kümesi dikkati çeker. Bunlardan birincisi, bu dokumaların üretim yeriyle yakından ilgili olan geleneksel veriler, ikincisi ise yakın dönemde ve günümüzde yapılan, gözlem ve araştırmalarla çıkartılan deneysel verilerdir. Deneysel verilerin ise başında yer alan teknik bilgilerdir. Bu bilgiler; geleneksel dokumalarda kullanılan lif türü ve bu lifin niteliği, lifin tarama, eğrilme (halının çözgü-arış-, atkı-argaç-, düğüm ipi) özellikleri, iplik türleri, düğüm sıklığı, düğüm türü, kenar örgüsü, saçakları gibi konularda yoğunlaşır. Bu bilgiler yöresel bilgilerdir. Yani ürünün dokunduğu yerle ilgilidir. Burada söylenmek istenen, belirli

teknik özelliklerin, anadan kıza aktarılan yöresel gelenekleri yansıttığı ve bunların da yöresel dokuma çevresinden etkilendiğidir.

Sonuç olarak, ülkemizde, kendi ihtiyacı için halı ve düz dokuma yapan kesim, genelde kırsal alan olarak nitelenen köy kesimidir. Köylerimizde, genellikle 20.y.y.da, folklorik bilgiler üzerine yoğun bir derleme-araştırma yapılmıştır. Bu derleme ve araştırmalarda elde edilen veriler, söz konusu dokumaların işlevsel boyutuna ilişkin geniş bir bilgi kaynağıdır. Bu bilgiler, yöresel dokumalarımızı toplumsal çerçevesine oturtmada yardımcı verilerdir.

Kırsal alandan kent kesimine, sade vatandaşın saray ve çevresinde yaşayan insanların yaşamlarında kullanıma yönelik üretilen halı ve düz dokumalar, üretim çevrelerinde oluşan teknik bilgiler kadar, işlevsel yönleri ile de Türk kültür tarihi açısından önemlidirler.

Türkiye’de sözü edilen dokumaların teknolojik gelişmeler sonucu, ülke genelinde kullanımda, seçkin ürüne dönüşmesi ile gündem güne geleneksel ve işlevsel özelliklerinden bir şeyler kaybettiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, Türkiye’de bu dokumaların kültürel boyutuyla değerlendirilmesine yönelik çalışmaların hızlandırılmasında yarar vardır.

Ülkemizde şimdiye kadar yayınlanmış Türk halı ve düz dokumalarını doğrudan ilgilendiren yayınların içeriğine bakıldığında:

-Yayınların büyük çoğunluğunda halı ve düz dokumalar makro düzeyde yani, ulusal kültür bazında ele alınmasına karşın, konunun iç yapısından kaynaklanan sorunlar yeterince dile getirilememiş, yozlaşmanın yönü ve nedenleri doğru saptanamamış, geçmişte var olan yerel özellikte pek çok örneğin kaybolması önlenememiş ya da yeterince belgelenememiştir. Sonuçta, yoz örneklerin oluşmasının önlenmesinde ve değişimin doğru yönde gelişmesinde etkili olunamamıştır. Günümüzde yerel özelliklerin birbirine girdiği, bölgesel özellikleri ile ünlü pek çok halı ve düz dokuma örneğinin ortadan kalktığı, yeterince müzelerimize kazandırılmadığı bir gerçektir. Dileğim, elde kalan orijinal örneklerin sağlıklı biçimde sonraki kuşaklara aktarılmasında gerekli çabanın gösterilmesidir.

Çizim ve Fotoğraflar

Çizim: 1 Aksaray Yenikent Kasabası

Fotoğraf: 1 Aksaray Yenikent Kasabası

Fotoğraf:2 Aksaray Yenikent Kasabası

Fotoğraf3: Muş, Merkez Nadaslık Köyü

Fotoğraf 4: Halı seccade, Taşpınar-Aksaray

Fotoğraf:5 Eski Gediz-Kütahya

Fotoğraf:6 Eski Gediz-Kütahya

Fotoğraf 7: Çadır içinde erzak ve esvap çuvalları

Kaynak: Ulla Johansen. 50 Yıl Önce Türkiye'de Yörüklerin Yayla Hayatı. Ankara 2005. s.43.,44

Fotoğraf :8 Yörük göçü

Kaynak: Ulla Johansen. 50 Yıl Önce Türkiye’de Yörüklerin Yayla Hayatı. Ankara 2005. s.43.,44